

УДК 343.353

Савченко Андрій Володимирович –
доктор юридичних наук, професор,
начальник кафедри кримінального
права Національної академії
внутрішніх справ

КОРУПЦІЙНІ ЗЛОЧИНИ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО РОЗУМІННЯ

Розглянуто проблеми кримінально-правового розуміння корупційних злочинів в Україні. З урахуванням положень національного кримінального законодавства та поглядів вітчизняних науковців розкрито поняття, ознаки, наслідки, види корупційних злочинів, а також наголошено на деяких дискусійних моментах щодо їх характеристики.

Ключові слова: корупційні злочини; їх поняття, ознаки, види; кримінально-правові наслідки їх вчинення; кримінальне законодавство України.

В умовах сьогодення корупція загрожує правопорядку, демократії та правам людини, руйнує державне управління, чесність та соціальну справедливість, перешкоджає конкуренції та економічному розвитку, загрожує стабільності демократичних інститутів і моральним засадам суспільства. Вона безпосередньо пов'язана з великими обсягами активів, які можуть становити значну частку ресурсів держави та які ставлять під загрозу політичну стабільність і сталий розвиток цих держав. За цих умов корупція вже не є локальною проблемою, а перетворилася на транснаціональне явище, що вимагає вжиття різноманітних заходів протидії, запобігання та контролю за нею.

Для багатьох держав світу, у тому числі й для України, корупція стала проблемою номер один. 26 балів зі 100 можливих і 142 місце зі 175 позицій – такі показники України в цьогорічному Індексі сприйняття корупції [1]. Україна в черговий раз опинилась на одному щаблі з Угандою та Коморськими островами як одна з найбільш корумпованих країн світу. За даними Міністерства юстиції України, щорічні суми матеріальних збитків від корупційних кримінальних правопорушень сягають кількох сотень мільйонів гривень (наприклад, у 2013 р. – 268,8) [2], хоча такі цифри навряд чи відображають реальні показники суспільної шкідливості корупції. За оцінками Світового

банку, щорічні збитки від корупції у світі становлять \$ 1 трлн, що є великим економічним тягарем [3]. Корупція обходить країнам ЄС € 323 млрд, що визначає образ Європи як глобального фавориту в боротьбі проти незаконних винагород [4].

Особливо небезпечними виявами корупції є вчинення суспільно небезпечних *корупційних діянь (злочинів)*. Ця проблема набуває особливого звучання у зв'язку з тим, що корупція щільно пов'язана з іншими формами злочинності, зокрема організованою й економічною злочинністю. У зв'язку з цим, існує необхідність ретельного наукового розроблення положень про поняття, ознаки, наслідки та види корупційних злочинів за кримінальним правом України, а також здійснення їх кримінально-правової характеристики. Незважаючи на те, що питання протидії корупції та її різноманітним виявам певною мірою розроблено у працях українських учених-криміналістів (П. П. Андрушка, О. Ю. Бусол, В. О. Глушкова, О. М. Джужі, О. О. Дудорова, В. М. Куца, О. М. Литвака, О. К. Маріна, М. І. Мельника, Б. В. Романюка, В. І. Тютюгіна, М. І. Хавронюка, О. Ю. Юрченка, О. Н. Ярмиша та ін.), вони не вичерпали себе та потребують нових підходів і концептуальних рішень. Актуальність цього напряму наукових досліджень зумовлена й постійними корегуваннями національного антикорупційного законодавства, відсутністю сталого підходу щодо кримінально-правової сутності корупційних злочинів, складністю низки нормативних конструкцій та потребами їх тлумачення, вимогами слідчої й судової практики щодо правильного застосування закону про кримінальну відповідальність тощо.

Метою цієї статті є розгляд проблем кримінально-правового розуміння корупційних злочинів в Україні.

Виокремлення групи корупційних злочинів у кримінальному законодавстві України зумовлено тим, що вони є конвенційними посяганнями та їх існування визнається міжнародним кримінальним правом. Наприклад, про такі злочини, а саме “злочини, пов'язані з корупцією”, згадує Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (ETS 173), що прийнята 27 січня 1999 р. у Страсбурзі та ратифікована Україною 18 жовтня 2006 р. [5]. Про “корупційні дії” зазначено в Цивільній конвенції про боротьбу з корупцією, що прийнята 4 листопада 1999 р. у Страсбурзі та ратифікована Україною 16 березня 2005 р. [6]. Також у Конвенції ООН проти корупції від 31 жовтня 2003 р. (ратифікована Україною із заявами 18 жовтня 2006 р.) зазначається про “злочини, визнані (визначені) цією Конвенцією” [7]. Крім цього, поняття “корупційний злочин” є визнаним і широко вживаним у законодавстві багатьох держав світу, у тому числі й тих, що виникли на теренах колишнього СРСР (Киргизька Республіка, Республіка Молдова тощо) і

правові системи яких є близькими до правової системи України [8, с. 77–89]. Усе це орієнтує на те, що імплементація терміна “корупційний злочин” у національне кримінальне законодавство є цілком обґрунтованим і необхідним кроком.

У теорії кримінального права корупційні злочини визначалися по-різному: злочини, які полягають у неправомірному використанні (зловживанні) посадовими особами органів державної влади або органів місцевого самоврядування наданої їм влади або свого посадового становища в особистих інтересах або інтересах третіх осіб (М. І. Мельник) [9, с. 128]; будь-який умисний злочин, що вчиняється посадовою особою органу державної влади чи місцевого самоврядування з використанням свого службового становища з корисливих мотивів, іншої особистої заінтересованості або для задоволення інтересів третіх осіб (О. М. Джу́жа) [10, с. 24–26]; передбачене в Особливій частині Кримінального кодексу (КК) України суспільно небезпечне діяння, яке містить ознаки корупції та корупційного правопорушення (В. Куц, Я. Труньова) [11, с. 33]. Таку різноманітність наукових визначень зумовлено відсутністю законодавчої дефініції поняття “корупційний злочин”. Як справедливо стверджує О. К. Марін, узагалі, корупційним є злочин, що вчиняється службовою особою, яка надає публічні послуги з використанням можливостей свого спеціального статусу з метою одержання неправомірної вигоди, а таких у КК України близько 100 посягань [12].

КК України не розглядає відповідальність за корупційні злочини в межах будь-якого окремого розділу його Особливої частини. Серед двадцяти розділів Особливої частини цього Кодексу не існує розділу, який би мав назву “Корупційні злочини”. Натомість законодавець застосував неординарний підхід – визначення корупційних злочинів наведено у примітці до ст. 45 “Звільнення від кримінальної відповідальності у зв’язку з дійовим каяттям” у розділі IX “Звільнення від кримінальної відповідальності” Загальної частини КК України [13]. Зумовлено це тим, що саме в цій статті вперше згадується про термін “корупційний злочин” (у зв’язку з вирішенням питань про звільнення особи від кримінальної відповідальності), а отже, з позиції законодавчої техніки існує потреба в його визначенні в межах зазначеної кримінально-правової норми.

Уперше законодавче визначення корупційних злочинів у національному КК з’явилося на підставі Закону України “Про Національне антикорупційне бюро України” від 14 жовтня 2014 р. [14]. Цей Закон доповнив ст. 45 приміткою відповідного змісту, однак пізніше редакцію цієї примітки було законодавчо переглянуто. На підставі Закону України “Про внесення змін до деяких

законодавчих актів України щодо забезпечення діяльності Національного антикорупційного бюро України та Національного агентства з питань запобігання корупції” від 12 лютого 2015 р. примітка до ст. 45 КК України отримала нову редакцію [15].

Наразі *корупційними злочинами*, відповідно до КК України, *вважаються злочини, передбачені ст. 191, 262, 308, 312, 313, 320, 357, 410, у випадку їх вчинення шляхом зловживання службовим становищем, а також злочини, передбачені ст. 210, 354, 364, 364-1, 365-2, 368 – 369-2 цього Кодексу.*

Очевидно, що законодавче визначення корупційних злочинів надано не в контексті їх широкого опису з розкриттям специфічних ознак, а шляхом перерахування конкретних статей КК України, у якому встановлено відповідальність за вчинення таких суспільно небезпечних посягань. Отже, наразі до кола корупційних злочинів належать певні посягання, які передбачені 19 статтями КК України, тобто законодавець навів їх вичерпний перелік. При цьому може йтися про такі типові ознаки корупційного злочину: 1) суспільна небезпечність; 2) протиправність, тобто передбачення його у КК України; 3) наявність діяння, що містить ознаки корупції; 4) учинення його спеціальним суб'єктом; 5) наявність виключно умисної форми вини; 6) караність. Проте, як буде зазначено далі, з наведених вище положень щодо типових ознак аналізованих злочинів можуть бути певні винятки.

Зважаючи на співвідношення національної та міжнародної систем корупційних злочинів, можна дійти висновку, що вони повністю не збігаються. Зокрема, корупційними злочинами ст. 23 Конвенції ООН проти корупції від 31 жовтня 2003 р. визнає легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, а КК України – ні. Водночас КК України до розряду корупційних злочинів відносить, наприклад, викрадення, привласнення, вимагання вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин чи радіоактивних матеріалів або заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживанням службовим становищем (ст. 262) або порушення встановлених правил обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів (ст. 320), тоді як Конвенція ООН проти корупції від 31 жовтня 2003 р. не згадує про такі злочини.

Корупційні злочини повністю не збігаються з жодною групою злочинів у національному КК. Це цілком стосується і злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, з якими найчастіше всього ототожнюють корупційні злочини. Очевидно, що не всі так звані “службові” злочини є корупційними (наприклад, перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу (ст. 365 КК

України) або службова недбалість (ст. 367 КК України)). Корупційні злочини не зводяться тільки до злочинів у сфері службової та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг.

Слід наголосити, що вчинення особою будь-якого корупційного злочину спричиняє низку негативних кримінально-правових наслідків:

при звільненні від кримінальної відповідальності: таку особу не може бути звільнено від кримінальної відповідальності: у зв'язку з дійовим каяттям (ст. 45 КК України); у зв'язку з примиренням винного з потерпілим (ст. 46 КК України); у зв'язку з передачею особи на поруки (ст. 47 КК України); у зв'язку із зміною обстановки (ст. 48 КК України);

при призначенні покарання: такій особі не може бути призначене більш м'яке покарання, ніж передбачено законом (ст. 69 КК України);

при звільненні від покарання та його відбування: певні обмеження з цього приводу встановлено в ч. 4 ст. 74, ч. 1 ст. 75, ч. 1 ст. 79, ч. 3 ст. 81, ч. 4 ст. 82, ч. 4 ст. 86, ч. 3 ст. 87 КК України;

при знятті судимості: зняття судимості до закінчення строків, зазначених у ст. 89 цього Кодексу, не допускається у випадках засудження за умисні та особливо тяжкі, а також корупційні злочини (ч. 2 ст. 91 КК України).

На додаток до наведених вище положень слід зазначити, що вчинення корупційного злочину розглядається як підстава для застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру. Зокрема, відповідно до КК України (ч. 1 ст. 96-3), до таких підстав належать: по-перше, вчинення її уповноваженою особою від імені та в інтересах юридичної особи будь-якого із злочинів, передбачених у частинах 1 і 2 ст. 368-3, частинах 1 і 2 ст. 368-4, ст. 369 і 369-2 цього Кодексу; по-друге, незабезпечення виконання покладених на її уповноважену особу законом або установчими документами юридичної особи обов'язків щодо вжиття заходів із запобігання корупції, що призвело до вчинення будь-якого із злочинів, передбачених у частинах 1 і 2 ст. 368-3, частинах 1 і 2 ст. 368-4, ст. ст. 369 і 369-2 цього Кодексу.

Щодо видів корупційних злочинів за чинним КК України існують різні класифікаційні підходи. Загалом, під класифікацією злочинів (у тому числі й корупційних) слід розуміти їх поділ на групи (категорії) залежно від того чи іншого критерію [16, с. 59].

Вітчизняний дослідник проблем корупції О. Ю. Бусол пропонує розрізняти безумовно корупційні злочини та умовно корупційні злочини. До перших належать злочини, усі ознаки яких свідчать про їх корупційний характер і визначені в законі чи впливають з його змісту, тоді як до других – злочини, склад яких має не всі ознаки корупційності [17, с. 120–121].

Залежно від послідовності групування корупційних злочинів у примітці до ст. 45 КК України та вчинення чи невчинення їх шляхом зловживання службовим становищем, усі корупційні злочини можна поділити на два види: а) корупційні злочини, вчинені шляхом зловживання службовим становищем (ст. 191, 262, 308, 312, 313, 320, 357, 410 КК України); б) окремі корупційні злочини у сфері господарської діяльності, проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян, а також у сфері службової діяльності й професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг (ст. 210, 354, 364, 364-1, 365-2, 368–369-2 КК України).

Розмежувати корупційні злочини можливо за іншим критерієм – за родовим об'єктом посягання: 1) корупційний злочин проти власності (ст. 191 КК України); 2) корупційний злочин у сфері господарської діяльності (ст. 210 КК України); 3) корупційний злочин проти громадської безпеки (ч. 2 ст. 262 КК України); 4) корупційні злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів (ст. 308, 312, 313, 320 КК України); 5) корупційні злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян (ст. 354 і 357 КК України); 6) корупційні злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг (ст. 364, 364-1, 365-2, 368–369-2 КК України); 7) корупційний злочин проти встановленого порядку несення військової служби/корупційний військовий злочин (ст. 410 КК України).

За суб'єктами корупційні злочини можна поділити на ті, що вчиняються: а) службовими особами юридичних осіб публічного права (наприклад, ст. 364 КК України); б) службовими особами юридичних осіб приватного права (наприклад, ст. 364-1 КК України); в) особами, які не є державними службовцями, посадовими особами місцевого самоврядування, але здійснюють професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг (наприклад, ст. 365-2 КК України); г) працівниками підприємства, установи чи організації, які не є службовими особами, або особами, які працюють на користь підприємства, установи чи організації (наприклад, частини 3 і 4 ст. 354 КК України); г) загальними суб'єктами (наприклад, частини 1 і 2 ст. 354 або ст. 369 КК України); д) військовою службовою особою (наприклад, ст. 410 КК України) тощо.

Також розмежувати корупційні злочини можливо й за іншими критеріями, зокрема: за предметом корупційного злочину (предметні та безпредметні); за метою корупційного злочину (наприклад, ті, що передбачають мету одержання будь-якої неправомірної вигоди, і ті, що

її не передбачають), а також за будь-якими іншими ознаками складів корупційних злочинів чи іншими критеріями.

Проблемним є те, що законодавець застосував обмежений підхід до розуміння корупційних злочинів, оскільки не відніс до них злочини, які може бути вчинено *“службовою особою з використанням (свого) службового становища”* (наприклад, ч. 2 ст. 149, частини 3 і 4 ст. 157, ч. 4 ст. 158, ч. 2 ст. 169, ч. 3 ст. 176, ч. 2 ст. 189, ч. 2 ст. 201, ч. 3 ст. 206-2 тощо), а також деякі інші посягання, передбачені розділом XVII Особливої частини КК України.

Проте з теоретичного і практичного аспектів можливо, щоб злочини, які вчиняються *“шляхом використання службовим становищем”*, могли бути вчинені і *“шляхом зловживання службовим становищем”*. І навпаки: вчинити окремі корупційні злочини, відповідальність за які передбачена розділом XVII Особливої частини КК України, апріорі неможливо без *“використання наданої влади чи службового становища”* (зокрема, про це йдеться у ст. 368, 368-3, 368-4). Крім того, саме термін *“використання”* (а не *“зловживання”*) є одним з ключових при визначенні корупції (ст. 1 Закону України *“Про запобігання корупції”* від 14 жовтня 2014 р.).

Цікаво, що деякі злочини, які не належать до розряду корупційних, уже в основному складі можуть бути вчинені службовою особою, при цьому в диспозиціях статей, що передбачають відповідальність за такі посягання, законодавець прямо не прописує вказівку на *“зловживання”* або *“використання”* службовим становищем, але одночасно відносить їх до розряду кримінальних правопорушень корупційного спрямування, з огляду на положення ч. 5 ст. 216 КПК України, оскільки компетенція щодо їх розслідування належить Національному антикорупційному бюро України (зокрема, це злочини, передбачені ст. 210 *“Нецільове використання бюджетних коштів, здійснення видатків бюджету чи надання кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням”* та ст. 211 *“Видання нормативно-правових актів, що зменшують надходження бюджету або збільшують витрати бюджету всупереч закону”*). Навіть такий резонансний злочин, як постановлення суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови (ст. 375 КК), у тому числі вчинений суддею (суддями) з корисливих мотивів (за обтяжуючих обставин), чомусь не є корупційним.

Дискусійним є також віднесення законодавцем до розряду корупційних злочинів тих діянь, які можуть вчинятися з необережності. Прикладом є діяння, передбачене ст. 320 *“Порушення встановлених правил обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів”* КК України, оскільки в

кримінально-правових джерелах зазначається, що цей злочин із суб'єктивної сторони характеризується умислом або необережністю щодо дій та завжди необережністю щодо наслідків, передбачених в його кваліфікованому складі [18, с. 931]. Але ж термін “корупція” (як основоположний компонент при визначенні терміна “кримінальне правопорушення”, зважаючи на положення ст. 1 Закону України “Про запобігання корупції” від 14 жовтня 2014 р.), передбачає наявність відповідної мети, а отже, і виключно умислу в діянні винної особи.

Чимало спірних моментів викликає неоднозначність окремих кримінально-правових норм. Наведемо тільки кілька прикладів з цього приводу. Так, у примітці до ст. 364 КК України визначення поняття “істотна шкода” (п. 3) та “тяжкі наслідки” (п. 4), зважаючи на те, що їх не диференційовано в цьому Кодексі, як це було раніше, на ті, що полягають у заподіянні матеріальних збитків, і ті, що мають нематеріальний вимір, слід зробити висновок, що істотна шкода має виключно майновий характер. При цьому одні науковці підтримають сформульовану вище позицію, а інші – ні, стверджуючи, що це зовсім не означає, що відповідні корупційні злочини не можуть спричинити і наслідки нематеріального характеру. В іншому випадку, наприклад, у примітці до ст. 369-2 “Зловживання впливом” КК України визначення ключових суб'єктів цього посягання – осіб, уповноважених на виконання функцій держави, – надано з огляду на пункти 1–3 ч. 1 ст. 4 скасованого Закону України “Про засади запобігання і протидії корупції”. Не зовсім обґрунтованим є покарання за окремі корупційні злочини (наприклад, зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги, в основному складі злочину, зокрема, карається позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до десяти років, а в кваліфікованих складах – до трьох). Ймовірно, що багато питань теоретичного і прикладного характеру можливо було б усунути, якби Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ прийняв відповідну постанову.

У майбутньому чимало проблем термінологічного та класифікаційного характеру може виникнути в разі ухвалення проекту Закону України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реалізації положень Кримінального процесуального кодексу України”, яким передбачено запровадження інституту кримінальних проступків, у тому числі “корупційних проступків та проступків, що сприяють корупції”, з одночасною відмовою від категорії “корупційний злочин” [19].

Підсумовуючи викладене, слід зробити такі *висновки*:

1. Поряд із законодавчим визначенням поняття “корупційні злочини”, яке надано у примітці до ст. 45 КК України, існує необхідність у його поглибленому теоретичному розумінні. Корупційні злочини необхідно розглядати як системоутворювальні компоненти корупції та одночасно мати типові риси суспільно небезпечних діянь, передбачених КК України. Їх перелік слід розширити та уточнити, при цьому корупційними слід визнати і ті злочини, які вчиняються “службовою особою з використанням службового становища” (а не тільки “шляхом зловживання службовим становищем”). Також необхідно узгодити перелік корупційних злочинів з їх переліком, визначеним у міжнародних конвенціях (зокрема, потрібно вважати корупційними ті посягання, що пов’язані з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, – ст. 209 та 209-1 КК України).

2. Вчинення особою корупційного злочину спричиняє широкий спектр негативних кримінально-правових наслідків, що стосуються звільнення від кримінальної відповідальності, призначення покарання, звільнення від покарання та його відбування, зняття судимості, а також підстав для застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру.

3. Вагоме теоретичне і прикладне значення має запропонована нами класифікація корупційних злочинів. Зокрема їх можна класифікувати за такими критеріями: за наявністю чи відсутності повних ознак корупційності; за послідовністю групування корупційних злочинів у примітці до ст. 45 КК України та вчинення чи невчинення їх шляхом зловживання службовим становищем; за родовим об’єктом посягання; за суб’єктами; за наявністю чи відсутністю предметів; за метою, а також іншими ознаками складів корупційних злочинів чи іншими критеріями.

4. Важливим моментом є й стабільність антикорупційного кримінального законодавства, відмова від постійного корегування його норм, здійснення чіткого тлумачення низки важливих кримінально-правових термінів (“підкуп”, “зловживання”, “використання”, “повноваження”, “пропозиція”, “обіцянка”, “прохання”, “одержання”, “неправомірна вигода” тощо) як теорією, так і судовою практикою, а також збереження норм про відповідальність за корупційні злочини за умови концептуального реформування національного кримінального законодавства в майбутньому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. І через рік після Майдану Україна лишається найкорумпованішою країною Європи (Transparency International Україна) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ti-ukraine.org/corruption-perceptions-index-2014>.
2. Мін'юст оприлюднив звіт по боротьбі з корупцією [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.vsk.kiev.ua/index.php?option=com_k2&view=item&id=464:min-yust-oprylyudnyv-zvit-po-borotbi-iz-koruptsiyeyu&Itemid=192&lang=ua.
3. The Costs of Corruption [Electronic resource]. – Access mode : <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/NEWS/0,,contentMDK:20190187~pagePK:64257043~piPK:437376~theSitePK:4607,00.html>.
4. Graft costs EU states €323 billion, 'three times' earlier estimates [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.euractiv.com/general/eu-corruption-times-expected-323-news-518998>.
5. Criminal Law Convention on Corruption (ETS no. 173) [Electronic resource]. – Access mode : <http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Treaties/Html/173.htm>.
6. United Nations Convention Against Corruption. – Vienna : United Nations Office on Drugs and Crime, 2004. – 56 p. [Electronic resource]. – Access mode : https://www.unodc.org/documents/treaties/UNCAC/Publications/Convention/08-50026_E.pdf.
7. Civil Law Convention on Corruption (ETS no. 174) [Electronic resource]. – Access mode : <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/174.htm/>.
8. Наумов А. В. Ответственность за коррупционные преступления по законодательству России, европейских стран и США (сравнительно-правовой анализ) / А. В. Наумов // Организованная преступность и коррупция Исследования, обзоры, информация. – 2000. – № 1. – С. 76–95.
9. Мельник М. І. Корупційні злочини: сутність і поняття / М. І. Мельник // Право України. – 2000. – № 11. – С. 126–130.
10. Курс кримінології: Особлива частина : [підруч.] : у 2 кн. / [Корнієнко М. В., Романюк Б. В., Мельник І. М. та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джужи. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 480 с.
11. Куц В. Поняття корупційних злочинів та їх види / В. Куц, Я. Триньова // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2012. – № 4. – С. 32–36.

12. Марін О. Антикорупційні новели кримінального законодавства / О. Марін // Громадський портал Львова [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://www.gromada.lviv.ua/analytic/936>.
13. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
14. Про Національне антикорупційне бюро України : Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1698-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1698-18/page>.
15. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення діяльності Національного антикорупційного бюро України та Національного агентства з питань запобігання корупції : Закон України від 12 лют. 2015 р. № 198-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/198-19/paran27#n27>.
16. Кримінальне право України. Загальна частина : підруч. / [Александров Ю. В., Антипов В. І., Володько М. В. та ін.] ; за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. – [5-те вид., переробл. та допов.]. – К. : Атіка, 2009. – 744 с.
17. Бусол О. Ю. Протидія корупційній злочинності в Україні в контексті сучасної антикорупційної стратегії : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.08 / Бусол Олена Юріївна. – К., 2015. – 479 с.
18. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – [9-те вид., переробл. та допов.]. – К. : Юридична думка, 2012. – 1316 с.
19. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реалізації положень Кримінального процесуального кодексу України : проект Закону України від 16 квіт. 2014 р. № 4712 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=50664.